

Jakob Norberg

Inget kaffe

Jürgen Habermas studie *Borgerlig offentlighet* från 1962 kan ses som ett försök att påminna det moderna europeiska samhället om en del av dess liberala arv, nämligen föreställningen om alla medborgares aktiva deltagande i en kritisk diskurs ämnad att underkasta politiska beslut en förnuftsmässig prövning.¹ Med sitt verk konfronterade således Habermas moderna europeiska nationalstater i allmänhet och Västtyskland i synnerhet med en idealiserad skildring av upplysningens livliga samtalskultur. Avhandlingen

innehåller dessutom en del material om kaffe.

I sin historiska översikt visar Habermas hur borgerligheten gradvis konstituerar sig själv som en aktiv part i samspel med den absolutistiska staten. De borgerliga individerna framträder som en samlad grupp och kräver slutligen även rätten att reglera statliga beslut genom långtgående granskning och debatt. Denna utvecklings främsta exempel, själva måttstocken för en framgångsrik omställning från envælde till offentlig diskussion, är det moderna

1. Den ursprungliga titeln på Habermas studie lyder *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (1962).

England. Och den engelska borgerlighetens centrala mötesplats är *the coffeehouse*.² Det är i det engelska »kaffehuset« som Habermas finner det mest tillfredsställande historiska förverkligandet av de diskursiva villkor som han menar utgör grunden för rationellt politiskt självbestämmande: en icke-hierarkisk, deliberativ diskussionskontext, frikopplad både från ekonomins fält av transaktioner och religiösa dogmer och ritualer.

Men varför spelar kaffehuset en sådan viktig roll i den borgerliga offentlighetens historia?³ Och varför just kaffe och inte andra, minst lika exotiska drycker som te eller varm choklad, två konsumtionsvaror som även de introducerades under mitten på sjuttonhundratalet och vars karriärer är sammantvinnade med Englands framväxt

som en global handelsmakt? Vad är det som ger kaffe makten att göra borgerligheten till en politiskt synlig klass? Kaffe kan förvisso klassas som en drog, en beroendeframkallande substans som sätts in för att motverka naturliga utmattnings- och trötthetsstillstånd.⁴ Väcker det regelbundna intaget av kaffe en tidigare sömnig samhällsklass, länge omedveten om sina politiska möjligheter? Är den offentliga förtäringen av en orientalistisk dryck ett led i en systematisk legitimering av dessförinnan nedvärderad lyxkonsumtion, allt i enlighet med de nya principerna för en modern ekonomi som vill uppmuntra ett dynamiskt utbyte av varor?⁵ Är borgerlighetens ökade rastlöshet, dess allt tydligare vilja att påverka statlig lagstiftning, i själva verket följden av ett ständigt koffeinrus?

2. Ett citat Habermas anför visar på kaffehusets roll som mötesplats för en alltmer politisk borgerlighet: »Inte endast i kaffehusen utan även på andra platser och möteslokaler, både offentliga och privata, har människor tagit sig friheten att klandra och smäda statens åtgärder genom att tala illa om de saker de inte förstår [...]«, Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: Kategorierna »privat« och »offentlig« i det moderna sambället* (1984), s 81.

3. För en mer empiriskt orienterad historisk studie av det engelska kaffehuset och dess betydelse för sociala nätverk och konsumtionskultur under 1700-talet, se Brian Cowan, *The social life of coffee* (2005). För en översikt över (det kontinentala) kaféets roll som mötesplats, arbetsrum och scen för litterära kottierier, se antologin Michael Rössner (red), *Literarische Kaffebäuser* (1999). Bloggar kan ibland framställa sig som arvtagare till en litterär och intellektuell kafékultur. Den svenske poeten och recensenten Malte Perssons blogg »Errata« presenteras som en blogg om »litteratur, kaffefilter och därtill angränsande ämnen«. Diskussionsinläggen är garanterat ofiltrerade.

4. För en diskussion av kaffe som en drog, se Bennett Alan Weinberg och Bonnie K. Bealer, *The world of caffeine: The science and culture of the world's most popular drug* (2001), s xi och 292.

5. För en diskussion av den borgerliga epokens omvärdering av lyxkonsumtion, se Joseph Vogl, »Luxus«, i Karlheinz Barck (red) *Ästhetische Grundbegriffe: Historisches Wörterbuch in sieben Bänden* (2001) vol 3, s 694–708.

Historiker som ägnar sig åt bruket av stimulantia tillskriver ibland kaffe egenskaper som förklarar dess betydelse för en alltmer aktiv borgerlighet, och till och med klarlägger kaffets inneboende släktskap med borgerliga värden.⁶ Kaffe innehåller inte alkohol och kan lyftas fram som dess motsats eller motgift, ett medel man tar för att nyktra till och fortsätta arbeta, allt i linje med den asketiska livshållning som präglade den tidiga kapitalismens företrädare.⁷ Reklammaterial från kaffets tidiga historia tycks stödja ett sådant samband. Med hänvisning till puritanernas kaffepropaganda hävdar historikern Wolfgang Schivelbusch att kaffets introduktion till Europa markerar den punkt då rationalismen intar människans fysiologi. Dryckens somatiska effekter överensstämmer med borgerlighetens ideal: ständig vakenhet och aktivitet.

För Habermas spelar kaffets kemiska sammansättning och verkan dock

ingen roll i offentlighetens tillkomsthistoria. Som en tänkare med marxistisk bakgrund undviker han den fetischism som tycks ingå i all historieskrivning ägnad åt varor, en genre där konsumtionsobjekt framställs som protagonister i äventyrliga berättelser.⁸ Samtidigt skulle ingen marxist hävda att sociala relationer låter sig lösgöras från varukapitalismen. Enligt Habermas kan borgerlighetens medlemmar upprätta en ny sorts relationer till varandra i kaffehuset på grund av att kopplingarna mellan familj, civilt samhälle och stat omstruktureras under den framväxande kapitalismen. Den fria marknaden tillåter individer att som ekonomiska agenter operera oberoende av ett socialt sammanhang präglad av feodala hierarkier. I samband med denna utveckling förvandlas familjehushållet från en ort för produktion till en intimsfär, en liten cirkel av föräldrar och barn endast förenade av kärlek.

6. För en diskussion av kaffe och borgerliga värderingar, se Wolfgang Schivelbusch, *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft: Eine Geschichte der Genussmittel* (1980), s 29.

7. Schivelbusch (1980), s 52. Stallybrass och White framför ett liknande argument och hävdar att kaffe visade sig vara »ett nytt och oväntat medel i kapitalismens långa kamp att disciplinera arbetskraften«. Peter Stallybrass och Allon White, *The politics and poetics of transgression* (1986), s 97.

8. Habermas diskuterar varans fetischkaraktär i sin bok *Theorie und Praxis: Sozialphilosophische Studien* (1963), s 179–188 och 317. För en översikt över samtida varubiografier och dess inneboende fetischistiska tendenser, se Bruce Robbins »Commodity histories«, i *PMLA*, volym 120, nr 2 2005, s 454–463. Det finns en hel del exempel på rafflande kaffebiografier, som till exempel Jacobs *Kaffets saga och segerståg* från 1953. Jacobs inleder sitt verk med följande mening: »Föremålet för denna berättelse är inte Napoleons eller Cesars liv, utan en varas levnadslopp. Denna substans har varit en trogen och mäktig beledsagare för hela mänskligheten under tusen år. En hjälte.« Heinrich Eduard Jacob *Sage und Siegeszug des Kaffees: Die Biographie eines weltwirtschaftlichen Stoffes* (1953), s 5.

Denna samhälleliga nyordning möjliggör i sin helhet rörligare relationer mellan autonoma individer, vars sociala och ekonomiska förbindelser antar formen av kontrakt mellan likvärdiga parter. Inom ramen för den avgränsade intimsfären kan borgerligheten sedan också utforska ett nytt register av känslor och subjektiva upplevelser. Familjemedlemmar framträder som författare och läsare av emotionellt mättade brev och dagböcker, och betraktar sig själva som människor bortom strängt reglerade officiella roller.

Den privata intimsfären förblir inte helt isolerad från övriga samhälleliga områden. De borgerliga individerna lämnar även den närmaste kretsen för att ägna sig åt samkväm på nya sociala arenor, som exempelvis kaffehus. De fortsätter dock att umgås med varandra som autonoma och likvärdiga personer och avstår från att följa de snåriga riktlinjer som präglade de feodala ceremoniernas dramaturgi, vars yttersta syfte var att förevisa och konsolidera rangskillnader.⁹ När de råkas utanför den husliga sfären för att dricka kaffe gör de det som representanter för en sann mänsklighet. De kan hävda att de inte företräder ett specifikt skikt eller

ett särintresse, utan är medlemmar i en universell gemenskap bortom alla skrankor.

Det är i själva verket i kraft av detta anspråk på att företräda mänskligheten som sådan som den framväxande borgerligheten kan hävda att den har rätt att diskutera igenom, värdera och korrigera statliga beslut. Den borgerliga opinion som under upplysningen framträder som en neutral och rationellt orienterad kontrollinstans för politisk maktutövning härstammar från en typ av frivillig smågruppsinteraktion där sociala nivåskillnader sätts inom parentes, till förmån för de goda argumentens förnuftsbaseade herravälde. Utan fika, ingen fri liberal borgerlig offentlighet.

I Habermas framställning beror det engelska kaffehusets märkliga roll som ett instrument för borgerlighetens politiska inflytande alltså på stamgästernas förmåga att lansera sin träffpunkt som orten för en universell mänsklig gemenskap. De som under sin fria tid samtalar på kaféer drivs varken av ekonomisk vinning eller maktbegär och begränsas inte av krav från rigida statushierarkier, vilket höjer deras mottaglighet för resonemang grundade i det för alla människor gemensamma förnuftet. Men man

9. Habermas är inte ensam om att se kaffehuset som en plats där en framväxande borgerlighet upprättar en ny typ av socialt sammanhang befriat från tidigare sociala skrankor. I sin studie av den intellektuelle hävdar Coser att det engelska kaffehuset tillät »dagligt umgänge över samhällets klyftor« och talar vidare om kaffehusets demokratiserande inverkan: »Kaffet bidrog till att ersätta en solidaritet baserad på gemensam livsföring eller ursprung med en solidaritet baserad på liknande åsikter.« Se Lewis A. Coser, *Men of ideas: A sociologist's view* (1965), s 20–21.

bör också betona de stränga, genusrelaterade inträdeskrav som från första början reglerar vem som får delta i den fria diskussionen. Habermas noterar i förbifarten att kaffehusets rykte som en plats präglad av nykterhet och förnuftiga samtal förutsatte att kvinnor hölls utanför lokalen. Den »mänsklighet« som framträder under upplysningens epok är, enligt Habermas, inledningsvis enkönad och består av kaffedrickande män.¹⁰

Habermas beskrivning av det engelska kaffehuset har på många sätt överskridit den akademiska studiens ram och förvandlats till ett slags myt, en historisk modell med en säregen attraktionskraft. Föreställningen om en vital men överblickbar intellektuell kultur, knuten till en ort som visserligen är offentlig men ändå präglas av en otvungen umgängesform, är kanske fantasiegående just för att den fortfarande är igenkännbar. Vi dricker kaffe, vi sitter på fik, vi träffar vänner och bekanta och talar med varandra. Skildringen av upplysningens kaffehus fortsätter att väcka ett sådant gensvar just därför att den motsvarar något i vår vardag. Habermas lyckas i sitt verk foga samman en normativ idé om en diskurs befriad från maktrelationer med en gemensam och

alltjämt tillgänglig social erfarenhet. Entusiasmen kan ta sig väl optimistiska uttryck, som när en artikel i tidskriften *Axess* undrar om »Europas kaféer [kan] bota nationalismen?« Etniska och religiösa konflikter, diskriminering och klasskillnader – allt är som bortblåst när vi diskuterar över en kopp kaffe.¹¹

Habermas själv presenterar dock en ganska pessimistisk historia om kaffehusets betydelse, eller om den borgerliga offentlighetens öde, efter upplysningen. Enligt honom vilade kaffehusets framgång som medium för borgerlig opinionsbildning på förutsättningar som försvinner med tiden. Som ett område mellan stat och marknad, där individer får utrymme att agera som förnuftsvarerter utan hänsyn till taktik eller profit, visar sig den borgerliga offentligheten vara ytterst sårbar. Den krymper i samband med att den statliga apparaten och starka ekonomiska intressen alltmer växer ihop till ett enda system. I den mörka, Adorno-inspirerade skildringen av sin samtid betonar Habermas hur storföretag vinner inflytande på politikens område samtidigt som individen blir alltmer beroende av staten för sitt uppehälle, processer som leder till inskränkta möjligheter för

10. Se E. J. Clery, *The feminization debate in eighteenth-century England: Literature, commerce, and luxury* (2004), särskilt s 13–25. Se även Robert Cowans »What was masculine about the public sphere? Gender and the coffeehouse milieu in post-restoration England«, i *History Workshop Journal*, nr 51 (2001), s 127–157. Båda studierna pekar på kaffehusgemenskapens ständiga försök att bevara ortens maskulina prägel, bland annat genom att i satiriska porträtt förlöjliga feminina manspersoner.

11. Annika Ström-Melin, »Kan Europas kaféer bota nationalismen?«, i *Axess* nr 9 (2006).

personlig autonomi och fri, opinionsformande debatt.

I Tyskland, med dess traditionellt sett starka exekutiva makt och politiskt svaga medelklass, är det frågan om Habermas skisserade kaffekultur någonsin dök upp i glipan mellan statliga strukturer och kapitalistisk marknad. Kaffé har också delvis en annan betydelse inom den tyskspråkiga kulturen. Drycken associeras där med särskilda värden – eller kanske en särskild stämning – som fångas i begreppet *Gemütlichkeit*.¹² Gemyt är mottot för en borgerlighet som är mindre självsäker än den engelska, en klass som aldrig erövrar den offentliga sfären utan snarare drar sig tillbaka till sina välisolerade vardagsrum. I en engelsk bok om olika nationers föreställningar om gott uppförande från femtiotalet förklarar författaren att det tyska gemytet frodas i hem med kakelugnar, tunga gardinuppsättningar, tjocka turkiska mattor och bekväma plyschfåtöljer.¹³ Boken beskriver hur den tyska borgerligheten barrikaderar

sig bakom sitt luxuösa möblemang; deras hem har en fortifikationskaraktär.¹⁴

I en anteckning i sin dagbok från 1947–1951 skildrar rättsfilosofen Carl Schmitt gemytets instängda atmosfär, och presenterar kaffedrickandet som en symbol för önskan om säkerhet i hushållets trygga borg:

På franska: *sécurité*. På tyska: *Gemütlichkeit*. Gemyt är den förinnerligade men ändå sekulariserade vissheten om nåd, en nåd förlagd till interiören. Den markerar slutet på fruktan och bävan vid en kopp kaffe och en pipa stoppad med kryddstark tobak. Så återvänder den sinnliga njutningen i förklädnad, efter det att Luther och Herrnhutarna rasat mot säkerheten som den egentliga vällusten.¹⁵

I Schmitts elliptiska anteckning är kaffedrickaren inte en asketiskt lagd motståndare till utsövning, så länge som den kan upplevas på ett säkert sätt, det vill säga *utan oro*.¹⁶ Kaffe, i kombina-

12. Nicolson förklarar att »adjektivet *gemütlich* och substantivet *Gemütlichkeit* antyder båda en atmosfär eller sinnestämning [...] det är en vänlig, komfortabel, något sömning sinnesstämning«. Harold Nicolson, *Good behavior being a study of certain types of civility* (1955), s 204–205.

13. Nicolson (1955), s 205.

14. Walter Benjamin noterar att borgerlighetens möbler men också dess städer i helhet äger en fortifikationskaraktär. Se Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften* (1991) volym VI, s 284.

15. Carl Schmitt, *Glossarium: Aufzeichnungen der Jahre 1947–1951* (1991), s 185. Min översättning.

16. *Secura* betyder just »utan oro«. För en utredning av ordets etymologi, se Werner Conze, »Sicherheit, Schutz«, i Otto Brunner, Werner Conze och Reinhart Koselleck (red), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 5* (1984), s 832.

tion med piprökande, står för en typ av berusning som kan avnjutas utan alltför stort risktagande. Det förknippas med en mild lyckoupplevelse skild från den betydligt oregreiligare extasen. Subjektet rör sig aldrig utanför sin trygga sfär.

Men anteckningen går längre än så. Schmitt tycks mena att det avslappnade livet i den borgerliga interiören, trots sin vardagliga och modesta karaktär, förleder individen till en ytterst sett syndig hängivenhet åt det jordiska livet. Det är i själva verket just i strävan efter säkerhet som synden ligger: viljan att upprätta ett tillstånd av total trygghet i den skyddade salongen är ingenting annat än en blasfemisk tro på den världsliga utopins möjlighet.

Schmitts dagboksnotis kan framstå som ett underligt uttryck för en barsk kristendomsuppfattning, men den har vida förgreningar. Till att börja med ansluter sig Schmitt till en etablerad kritik av borgerligheten som en klass som uppfattar att dess egentliga liv utspelar sig i den privata sfären och som därför betraktar den övriga världen som ett främmande och farligt territorium.¹⁷ Den borgerlige individen är ensidigt inriktad på sin egen, personliga välfärd och förmår inte upprätta en positiv relation till en gemenskap större än

den egna familjen. Men Schmitt menar också att strävan efter säkerhet kan ha förödande politiska konsekvenser. I den mån som borgerligheten trots allt ger sig ut på en politisk spelplan vägleds den av det säkerhetstänkande som gror i hemmet. Dess ambition är i slutändan att världen skall förvandlas till en lugn interiör, helt fri från konflikter. Den som motsätter sig denna plan är ingenting annat än en fridsstörare, en figur som förpestar den trevliga stämningen och genast måste tillrättas.

Schmitts sätt att sammanföra begreppet säkerhet, som från absolutismens tidevarv är en central beståndsdel i den politiska filosofins vokabulär, med den skenbart avlägsna vardagsföreställningen om hemtrevnad och gemyt antyder i sista hand en kritik av en modern utopi. Den kaffedrickande borgerligheten försöker transponera principer för umgänge i den skyddade privata sfären till politikens område. Enligt Schmitt är detta företag, ur ett teologiskt perspektiv, en synd: absolut säkerhet är ouppnåelig och förhoppningen om ett sådant tillstånd ett uttryck för gudlöshet. Men den förhåvelse som ligger i ambitionen att konstruera en global interiör slår på ett politiskt plan hårt mot alla meningsmotståndare. I övertygelsen om att en värld utan konflikter är möjlig vägrar borgerligheten

17. En klassisk formulering av den här kritiken finner man i Karl Marx »Om judefrågan« där han i en analys av den franska författningen konstaterar att det borgerliga samhällets frihetsbegrepp förutsätter en individ utanför alla sociala sammanhang: »Det rör sig om människans frihet som isolerad och i sig sluten monad«. Karl Marx, »Om judefrågan« [1843], i *Människans frigörelse* (1995), s 41.

att erkänna att någon skulle kunna sätta sig emot dem. I stället för att ställa sig mot en politisk motståndare som måste uppfattas och respekteras uppfattar man fienden som en sabotör i en annars gemtlig omgivning, en säkerhetsrisk som måste undanröjas.¹⁸

Sin fridsamhet till trots är därför borgerligheten en sällsynt lömsk politisk aktör. I sin studie av politikens begrepp varnar Schmitt också för de liberaler som utropar sig till representanter för mänskligheten som helhet.¹⁹ Begreppet »mänskligheten« betecknar inget genuint politiskt subjekt, medvetet om sin polemiska position i ett rum strukturerat av konflikter. Den som monopoliserar termen mänsklighet berövar snarare sin fiende dennes status som människa, för att sedan kunna avlägsna honom som ett hinder för den eftersträlvade freden, eller utplåna honom som ett odjur, en icke-människa. För Schmitt är ingenting farligare än *family values*.

Enligt Habermas dricks det kaffe i den flyktiga men ändå löftesrika borgerliga offentligheten; enligt Schmitt

i den skenbart harmlösa men egentligen syndiga borgerliga interiören. Båda skildrar ytterst hur de som möts över en kopp kaffe tenderar att betrakta sig själva som människor befriade från bestämmningar. Kaffe konsumeras i ett rum som avskiljts från de sammanhang där varje relation öppet definieras av rangskillnader, ekonomiska drivkrafter och politiska motsättningar. För ett ögonblick, det vill säga så länge kaffepausen varar, suspenderas de förhållanden som vanligtvis präglar en ojämlig och konfliktfylld tillvaro, och i det etablerade harmoniska tillståndet kan man se en princip för en sund politisk offentlighet (Habermas) eller en apolitisk och därför ödesdiger utopi (Schmitt).

Man kan säga att den tyske författaren och filmaren Alexander Kluge intar en position mellan de två skisserade alternativen.²⁰ Hans hållning kommer till uttryck i en kort berättelse med titeln »Löjtnant Boulanger«, publicerad i samlingen *Personakter* från 1962, samma år som Habermas *Borgerlig offentlighet* kom ut.²¹ Novellen handlar om en

18. I en annan dagboksnotis skriver Schmitt om hur politiska fiender behandlas som sabotörer, eller som trafik hinder: »I den totala planläggningens sorgliga värld uppstår nya typer av kollektivaffekter. Den värsta av dem är det lätt väckta raseriet mot den som stör, den som lägger hinder i vägen för planen, sabotören. Sabotören är inte bara en fridsstörare. Han är ideologiskt sett också den sista olägenheten på vägen till paradiset. Praktiskt sett är han ett trafik hinder. Om han är liten körs han över, som en hund på Autobahn.« Schmitt (1991), s 197.

19. För Schmitts analys av liberalismens bruk av begreppet mänsklighet, se Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien* (1963).

20. För en svensk introduktion till Alexander Kluges verk, se tidskriften *Res Publica* nr 7 (1987).

21. Alexander Kluge, »Löjtnant Boulanger« i *Personakter* (1967), s 7–21.

ung man, Boulanger, som efter att ha misslyckats med sin läkarexamen tar anställning som assistent för en professor Hirt vid universitetet i Strasbourg år 1942, mitt under andra världskriget. Hans uppgift är att öka tillgången av material för professorns rasbiologiska studier. Tjänstgöringen är förlagd till östfronten, där Boulanger är ansvarig för att skaffa fram kranier från judisk-bolsjevistiska funktionärer – han måste alltså sortera ut denna grupp bland de tyska styrkornas krigsfångar. Professorns mål är att komplettera sin samling med fler exemplar från den specifika gruppen av undermänniskor som utgörs av judiska officerare inom den sovjetiska armén, och Boulanger tror att han genom sitt deltagande kan öka sina chanser att ägna sig åt medicinsk forskning, trots tidigare misslyckanden.

Resten av historien ägnar Kluge åt Boulangers sätt att ta sig an uppgiften på ett sakligt och systematiskt vis. Han

genomför intervjuer med krigsfångar, väljer sedan ut dem som tycks tillhöra den definierade gruppen, dödar dem med giftsprutor, »säkerställer« kranier och skickar materialet till universitetet i Strasbourg.²²

Novellens sista del utspelas dock 1961. Boulanger arbetar nu i skymundan som lastare vid en kvarn nära Köln; karriären som forskare blev inte av och han måste i stället hålla en låg profil för att undvika rättsliga efterspel. Han glöms emellertid inte bort: en fransk journalist från vänstertidningen *L'Humanité* hittar honom och lyckas få till stånd en intervju. Under intervjun koncentrerar sig reportern på Boulangers tillvägagångssätt under sin tid som professor Hirts assistent vid fronten. Hur lyckades han identifiera de judisk-bolsjevistiska funktionärerna bland fångarna, hur gick urvalsprocessen till?²³

Intervjun som avslutar novellen fyller en viktig funktion. Genom att i no-

22. Även om Boulanger alltmer börjar tvivla på projektets vetenskaplighet fortsätter han med genomförandet, i förhoppningen om att dess karaktär av »slaktaruppgift« på något sätt kan uppvägas av hans flit och obrutna arbetskapacitet. Novellen utvecklas till en studie i en auktoritetstroende karriäristis deformerade psykologi. I stället för att ifrågasätta professorns målsättning och erkänna dess monstrositet ägnar Boulanger all kraft åt att inför sig själv legitimera projektet. Hans enda tanke när uppgiftens brutalitet står klar för honom är att till varje pris behålla sin självbehärskning och inte bli alkoholist. Det är inte helt oviktigt att Boulanger betyder bagare på franska. Kluge antyder ironiskt att »bagaren« inte lyckas klättra i karriären för att slutligen accepteras som forskare utan i själva verket anställts som slaktare. Det eftersträvade sociala avancemanget uteblir. Se Kluge (1967), s 10.

23. Boulanger tillstår under intervjun med den franske journalisten att fysiologiska kriterier inte var tillräckliga för att identifiera judiska officerare. I stället var han tvungen att samtala med de sovjetiska soldaterna för att med hjälp av sociala kännetecken som utbildningsnivå och språkbegävninng kunna välja ut »objekten«, alltså offren, för professor Hirts studie, en omständighet som i sig avslöjar projektets totala brist på vetenskapligt värde.

vellens sista avsnitt introducera journalisten kastar Kluge om den rollfördelning som hittills dominerat berättelsen. 1961 innehar Boulanger inte längre en maktposition utifrån vilken han ställer frågor till fångar, utan är själv föremål för en utfrågning, en intervju som är ämnad att fastställa hans delaktighet i fruktansvärda brott. Hela novellen är därmed uppbyggd kring en serie förhör, och på slutet antar texten uttryckligen förhörets form: ett stycke består endast av repliker markerade med tydliga anvisningar – på reporterns »Fråga« följer Boulangers »Svar«.

Men den förhärskande förhörsstilen bryts upp något i det absolut sista stycket, då den franske journalisten avslutar sin intervju och i stället öppnar för en mer jämlik dialog. Trots den stränga förhörsformen har ett möte mellan två människor ägt rum, och nu vill både reportern och Boulanger fortsätta samtala med varandra utanför utfrågningens regelverk. En sådan mer jämlik, mindre styrd diskursiv situation blockeras dock omedelbart. De kan nämligen inte dricka kaffe med varandra:

Inte ens en slurk kaffe: Under intervjun hade det uppstått mänskliga kontakter mellan B. och representanten för »L'Humanité«. När intervjun var slut skulle de gärna ha druckit en kopp kaffe tillsammans. Men det visade sig omöj-

ligt. I matsalen serverades inget kaffe så här dags, för att inte ge de anställda en anledning att lämna sitt skift. Så skildes B. och intervjuaren utan att ha druckit något kaffe.²⁴

Tidigare kommentarer av det här lapidariska avsnittet pekar på att Boulanger och reportern inte får tillfälle att utveckla sin mänskliga kontakt på grund av de stränga reglerna på arbetsplatsen, formulerade för att säkra maximal effektivitet.²⁵ Företagets matsal är uppenbarligen inte en ort där individer kan träffas under avslappnade former: allt umgänge styrs av arbetstidsavtalet. Denna tolkning uttömmar emellertid inte styckets kritiska avsikt. Den ironiska skildringen av moderna arbetsförhållanden är tydlig, men man måste också fråga sig i vilken grad en »mänsklig« relation överhuvudtaget är möjlig mellan Boulanger och journalisten. Även om Boulanger övergivit den nazistiska rasläran och ångrar sin inblandning i professor Hirts projekt – kan man verkligen behandla honom som vem som helst och sätta sig ned för att ta en fika?

Kluge skriver inte att det är otilllåtet eller otillbörligt att fördjupa den mänskliga kontakten med Boulanger; det är »omöjligt«. Man kan läsa det som att det helt enkelt inte går att överbygga det avstånd som ligger mellan en un-

24. Kluge (1967), s 21.

25. Se Rainer Lewandowski, *Alexander Kluge* (1980), s 30.

dersökande journalist och en före detta nazistisk funktionär med uppdraget att identifiera undermänniskor. Avståndet kanske till och med måste upprätthållas. Reportern från Frankrike är i en sådan läsning inte endast en representant för en vänsterideologi eller för ett angripet grannland; han är en företrädare för mänskligheten, för *L'Humanité*. Givet att Boulanger deltog i ett forskningsprojekt vars bärande idé var att man inte kan tala om en mänsklighet utan endast om olika och ojämlika raser är det inte säkert att han ens skulle kunna uppfatta en mänsklighetens ambassadör.

I själva verket presenterar novellens slut oss med ett dilemma. Man kan inte så lätt inlemma Boulanger i en mänsklig gemenskap utan att därmed vända sig bort ifrån de brott som han frivilligt deltagit i. Boulanger står för en apparat vars syfte var att negera vår gemensamma mänsklighet, att dela upp den i enlighet med rasskillnader och inleda utrotningen av mindervärdiga folk. Att vägra Boulanger »mänsklig kontakt« är dock i någon mån att upprepa den diskriminering och exkludering som han verkat för, att döma ut honom som en figur som en gång för alla förbrukat sin mänsklighet och måste stötas bort. Om man antar positionen som en re-

presentant för mänskligheten i förhållande till Boulanger hamnar man lätt i en situation där man inte kan undgå att förråda den idé som man skall förkroppsliga. Situationen är, som Kluge skriver, omöjlig.

Hela den här problematiken utspelas i ett kort stycke om en kopp kaffe. Det finns, skriver Kluge, inget utrymme för journalisten att sätta sig ned och dricka kaffe med Boulanger. Det finns med andra ord ingen möjlighet att ägna sig åt den »mänskliga« aktivitet som består i att upphöra med arbetet och småprata om allt möjligt. Kaffedrickandet är ett emblem för en typ av relation som endast kan spira utanför den instrumentella kommunikationens gränser och pekar på möjligheten för individer att samtala utan specifika mål och klart definierade, officiella roller – eller att umgås med varandra som om det inte funnes några skarpa politiska konflikter. Kluge avfärdar inte vårt behov av kaffe, men ställer frågan om vilka problem vi kan lösa och vilka avstånd vi kan överbrygga under en kaffepaus.²⁶ Det går kanske inte att dricka kaffe med alla, det går inte att bortse från alla motsättningar.

Habermas, Schmitt, Kluge: deras genremässigt disparata texter diskute-

26. Novellens slutvinjett innehåller i viss mån en metapoetisk reflektion. Kluge använder sig genomgående av en stram protokollstil i sin novell, i överensstämmelse med förhörstemat. Talet om en kaffetår pekar dock på en annan interaktionsform än förhöret, och därmed även på ett mer uppmjukat och mindre kyligt skrivsätt, som dock förblir omöjligt. Det går inte att dricka (varmt) kaffe med Boulanger, det vill säga det går inte att skriva om honom på ett varmare, mänskligare vis.

rar på olika sätt en idé om fridsamma, självreglerande umgängesformer, samt dessa sociala formers eventuella politiska halt och funktion. Och de pekar alla på kaffetåren som en föredömlig, illusorisk eller havererad modell för konflikthantering. Kaffets socialhistoria som framträder i deras texter verkar kanske kuriös, men den är långt ifrån avslutad. Även samtida ledar- och kulturskribenter kan avläsa samhällets tilltagande »förborgerligande« i en expanderande kaffekultur:

I det nedmonterade [svenska] folkhemsbygget fanns idén om att staten även har ett ansvar för det sociala och för det man gör utanför arbetstid. [...] Nu ligger det ansvaret, som så mycket annat, på individen och det enda som hänt är att det öppnats fler kaféer.²⁷

»[D]et enda som hänt är att det öppnats fler kaféer« – det gäller att inte underskatta det gemensamma kaffedrickandets historiskt sett centrala roll i borgerlighetens föreställningsvärld. Kaffehuset eller kaféet är just den plats där borgerligheten visar att den kan tänka sig ett socialt sammanhang som går utöver definierade ekonomiska

transaktioner. Det borgerliga samhället tillåter en ort där gemenskap framstår som något annat än en tillfällig och sekundär följd av de enskilda individernas framgångsorienterade handlande. Vi kan träffas och samtala över en kopp kaffe.

Samtidigt är det högst oklart om alla dessa kaféer som skall ha dykt upp efter det att staten delvis dragit sig tillbaka från människors sociala tillvaro, bidrar till en offentlighet av den typ som Habermas föreställde sig: ett discussionsforum tillgängligt för alla som vill uttrycka sina åsikter och är beredda att ta och ge skäl utan hänsyn till sociala skrankor och ideologiska klickbildningar. Att dricka kaffe är kanske först och främst ett livsstilsval, ett exempel på identitetskonstruktion genom lyxkonsumtion:

Det gamla hederliga kaffet har gått samma väg som vinet, whiskyn och cigarrerna. Smart marknadsföring och ökande konsumtionsutrymme lyfter snobbismen till ständigt nya nivåer. [...] Nu räcker det inte längre att beställa en simpel espresso. Nej, hellre då en Shade Grown Colombia Narinjo Supremo Decaf.²⁸

27. Gabriella Håkansson, »Ja, vi shoppar för mycket«, i *Dagens Nyheter* den 19 februari 2007.

28. Niklas Ekdal, »Ett kungarike för en kopp«, *Dagens Nyheter* 15 november 2006. Tack till Anders Kalat för idéer och impulser.